

Výroba cukru na Zbraslavi – kolébka českého cukrovarnictví

SUGAR PRODUCTION IN ZBRASLAV – THE BIRTHPLACE OF CZECH SUGAR INDUSTRY

Daniel Froněk

V roce 2007 tomu bylo právě 220 let, kdy v tehdy ještě samostatné Zbraslavi u Prahy byla v prostorách zrušeného kláštera zprovozněna rafinerie na zpracování surového třtinového cukru. Její provoz později, na počátku devatenáctého století, doplnily postupně vznikající další výroby převážně již na zpracování cukrové řepy, surového řepného cukru a sirobů. Lze tedy říci, že vznikem zbraslavského provozu se začala odvíjet kontinuální historie cukrovarnictví na území dnešní České republiky. Tak dlouhou historií cukrovarnictví se může pochlubit jen málokterý stát na světě, proto je možno toto výročí považovat za velice důležitou událost přesahující hranice vlastního oboru.

Předchozí skutečnosti přímo vybízejí ke zpracování historie zbraslavského cukrovaru. Prozatím se o to nikdo nepokusil, pouze v různých zdrojích a při menších či větších příležitostech, zejména ve vztahu k městu, se objevovaly určité kusy informace. Stanovený cíl byl od počátku značně ztížen několika skutečnostmi: především od zrušení cukrovaru uplynulo více než 120 let, tzn., že nežijí přímí ani nejbližší nepřímí pamětníci, archiváře se několikrát stěhovaly a při té příležitosti redukovaly a také v době provozu cukrovaru ještě neexistovalo centrální výkaznictví o výrobě. Podstoupil jsem tedy zdánlivě nemožný úkol pokusit se najít v terénu a v archívech v podstatě jen zbytky dokumentace o existenci zbraslavského cukrovarnictví.

Vzhledem k fyzickému rozsahu a vývoji lokality na Zbraslavi a komplikované dostupnosti dochované dokumentace, jsem se rozhodl tento materiál, který je volným pokračováním cyklu „Putování po zaniklých cukrovarech“, rozdělit na dvě části. V tomto příspěvku jsou zahrnuty všechny informace, které lze získat tzv. v terénu přímo na místě či v okolí. Čerpal jsem, pokud možno, nejvíce z původních textů o zbraslavské lokalitě. Druhá část, která bude následovat až po prostudování další dokumentace, by měla stávající informace doplnit či opravit. Ty se totiž nezřídka vzájemně popírají, či do sebe časově ani věčně nezapadají.

Zbraslavská lokalita, místo soutoku řek Vltavy a Berounky, je osídlena vpravdě od nepaměti. Jen připomenu zbytky mohutného keltského osídlení z 1. století před Kristem na protějším břehu Vltavy na Závisti. Příhodné místo plné lesů a vody, nedaleko Prahy a na zemské stezce do jižních Čech dalo vzniknout osadě, která svůj další osud do značné míry spojila s historií českého království. V době, kdy Zbraslav vlastnil pražský bis-

kup Jan III., byl zde častým hostem Přemysl Otakar II. Místo si oblíbili také další panovníci a stalo se i místem jejich posledního odpočinku.

Důležitým bodem historie lokality je 20. duben 1292, kdy král Václav II. přivedl na Zbraslav 12 bílých mnichů Cisterciáků, a pověřil je úkolem zbudovat klášter a veliký chrám. Cisterciácký řád pak na Zbraslavi sídlil téměř 500 let.

Následný, událostmi nabitý osud (vypálení v 15. stol., dvakrát vydrancování a vypálení v 17. stol.) nakonec vedl ke zkáze původní podoby celého kláštera. Až za opatů Lochnera a Budecia v letech 1716 až 1732 byl postaven nový klášter s pomocí vynikajících stavitelů a výtvarníků (Santini, Kaňka, Reiner, Balke a další). Prvním velkým hostem zde byla císařovna Marie Terezie v roce 1743 a zdálo se, že Zbraslav zakotvila na čas v klidných vodách. Tak to také po čtyři desetiletí i vypadalo, klášter byl vybavován novými předměty, malbami a veskrze prosperoval.

Období rušení klášterů se Zbraslaví vyhýbalo, dokonce v roce 1783 císařský majestát potvrdil všechna privilegia. Nečekaný zvrát však nastal v roce 1785, kdy zemřel poslední zbraslavský opat Celestin Stoy. Následná volba nového představeného byla provázena neshodami, které vyústily ve zrušující verdikt Josefa II. 24. září 1785 je

Obr. 1. Zbraslavský cisterciácký klášter na rytině z 18. století

Obr. 2. Zbraslavský cukrovar na malbě z let 1850–1860 (pohled od západu přes mrtvé rameno Berounky – roku 1829 nechal kníže Oettingen-Wallerstein za přispění státu převést tok řeky asi 1 km severněji do dnešního koryta k Lahovicím)

tak černým dnem zbraslavského kláštera. Nastalé události pak vedly jen k degradaci posvátnosti a cennosti celé lokality. Dlužno dodat, že cukrovarnická výroba má na tomto vývoji podstatnou zásluhu – bohužel, ale také zároveň bohudík! Ostatně nic na světě není černobílé a ani na Zbraslavi tento nepsaný zákon nebyl porušen.

Zbraslavský konvent byl v roce 1787 prodán Josefovi šlechtici de Sauvigne. Jím najatý stavitel Jan Walchshofer v klášterních prostorách zřídil dnes již proslulou rafinerii, v níž de Sauvigne zpracovával dovezený surový třtinový cukr. Rafinerie pracovala pod firmou akciové společnosti Friess a spol. První várka cukru je uváděna k datu 11. září 1787, provoz pak pokračoval až do roku 1802. S vedením průmyslových zbraslavských podniků v prvních letech lze spojovat i jména vedoucích úředníků – továrních ředitelů Franze Wintera a Josefa Heerleina.

Zbraslavské panství na konci 18. století čítalo dvě městečka Zbraslav a Řevnice a 25 vesnic o rozloze více než 9 300 hektarů s asi šesti tisíci obyvateli. Vzhledem ke geografické poloze proto bylo významným politicko-ekonomickým a kulturním celkem v Čechách.

V období začátku výroby cukru na Zbraslavi se již na světě usmíval pozdější velkopřemýslník Antonín Richter starší. Vzhledem k jeho rozsáhlým podnikatelským aktivitám je ho možno považovat za skutečného zakladatele cukerního průmyslu v Čechách. Narodil se v roce 1782 v rodině uměleckého barvíře. Kupec vystudovaný u pražského velkoobchodníka Antonína Broscheho, měl od roku 1803 v Praze velkoobchod s koloniálním zbožím. Toto podnikání jej přivedlo k seznámení

s textilním podnikatelem Josefem Leitenbergem, s jehož dcerou Johannou se o rok později oženil.

S pomocí univerzitního profesora Jana Kristiána Mikana z Prahy v roce 1812 podnikavý Richter provedl první pokusy s výrobou javorového a řepného cukru, kdy zhruba již rok pracovala primitivní řepná manufaktura, a také získal prostory neprovozované rafinerie. Ještě v témže roce, 20. srpna 1812, bylo Richterovi propůjčeno výhradní zemské privilegium na zpracování cizího surového cukru. Avšak ihned v začátku byly Richterovy kroky postiženy vnější ekonomickou katastrofou. Obnovená kontinentální blokáda dovozu třtinového cukru byla zrušena dříve, než z něj byl vyroben první cukr, a tak se dobré vyhlídky změnilly ve ztrátu. To vedlo v roce 1814 Richtera od cukru k jiným komoditám, jako bavlně či různým chemickým výrobkům. Na jeden rok přesídlil do Vídně jako provozovatel tiskárny, ale již v roce 1818 se vrátil zpět vlivem příznivě změněných podmínek, a opět zprovoznil rafinerii třtinového cukru. To již vyráběl či rozvíjel rozličné chemické výrobky jako například bělobu, dřevní ocet, od roku 1823 mýdlo, které pak zaznamenalo značný rozmach, dále kyselinu dusičnou, chlorovodíkovou, sodu, sodium a další chemikálie. Rafinerie zpracovávala surový třtinový cukr pravděpodobně až do počátku třicátých let, kdy jej přemohla nastupující cukrová řepa.

Rozsáhlost aktivit dovedla Richtera ke spojení sil s velkoobchodníkem Ignácem Ferdinandem Kolbem v roce 1823, od té doby Kolb vedl obchodní část Richterových podniků. V následujícím roce pak byla cukerní rafinerie úplně oddělena od ostatních výrobních aktivit.

Obr. 3. Zbraslavský cukrovar pohledem od jihu směrem k Modřanům (okolo roku 1860)

Roku 1825 zbraslavské panství a budovy mimo cukrovar koupil bavorský kníže Bedřich Oettingen-Wallerstein, který z Richterova popudu zřídil v chuchelských lázních řepný cukrovar. Tato továrnička, přenesená na Zbraslav, pak od roku 1834 pracovala ve větších rozměrech pravděpodobně na místě či v části nevyužitých prostor bývalého zbraslavského pivovaru. Zbraslavko-chuchelská cukrárna pracovala až do roku 1837 pod vedením známého cukrovarníka Friedricha Kodweisse. Její existence je uváděna, za vlastnictví kněžny Marianne, až do roku 1860. Výrobkem byl samozřejmě jen sirob zpracováváný v sousední smíšené továrně páně Richtera.

Současně, patrně, Richter zvětšoval již existující zbraslavský řepný cukrovar do tehdy nebývalých rozměrů. K samotné rafinerii přibýlo i vlastní zpracování cukrové řepy. Richter od roku 1834 prováděl přejímku – nákup převážně tekutých sirobových výrobků cizích cukrovarů. Postupně, až na výjimky, sem směřovala veškerá surovina z tehdy funkčních cukrovarů, převážně tzv. sirobáren a břečkáren, včetně například z dodnes pracujícího cukrovaru v Dobrovici. Zbraslav se vlastně stala obrovskou smíšenou továrnou s velkým zánosem cizího cukru a takto fungovala až do svého zániku.

Pro úplnost je třeba dodat, že rafinerie byla v letech 1838 až 1842 pronajata c. k. privilegované společnosti pro rafinování cukru, jejímž prezidentem byl kníže Bedřich Oettingen-Wallerstein. Tento vpravdě osvícený muž rozvíjel na empirických a vědeckých základech zemědělství, učil rolníky a zakládal vinice. V roce 1835 založil v Čechách první průmyslovou školu s českým jazykem.

Konec cukerní výroby na Zbraslavi byl neodvratný, protože i když cukrovar patřil mezi výrobně největší ve své době, postupně jej začaly ohrožovat nově vznikající cukrovary stavebně lépe a pro výrobu cukru jinak organizované. To Zbraslav neměla. Klášterní zdi, řeka Berounka, pivovar – to všechno byly nepřekročitelné překážky obepínající vlastní cukrovarskou výrobu, která v druhé polovině šedesátých let vyžadovala již odlišný přístup k prostorovému uspořádání, přísunu surovin apod. a k tomu všemu nová konkurence – v roce 1861 velký a stále se rozrůstající cukrovar v Modřanech, 1868 v Uhříněvsi a 1872 v Radošíně, a tím ztráta surovinové základny v bližším a vzdálenějším okolí. Navíc ještě bylo nutno čelit na konci padesátých let také první hospodářské krizi cukerního průmyslu z nadvýroby cukru.

V roce 1875 tehdy již zrušený cukrovar koupil Karel Bedřich kníže Oettingen-Wallerstein. Byly vyklizeny stroje a zbourán komín včetně starého gotického kostelíka svatého Jana Křtitele, sloužícího jako skladiště cukru a seník. Následně byla stržena i samotná tovární budova.

Vraťme se ještě k Richtrovým. Richter starší poměrně značný životní podnikatelský úspěch vykoupil nepříliš šťastným životem rodinným. Manželka Johanna zemřela v roce 1837, ztratil také pětiletou dceru Josefínu. Jejich další dcera Malvína se vdala v létě roku 1846, pět měsíců nato její otec zemřel. Jeho hrob je opuštěný a symbolizuje tak i stav našich vzpomínek na posvátnou zbraslavskou cukrovarnu.

Majetky a řízení podniků přešly na Antonína Richtera mladšího narozeného v Praze roku 1810, který od třicátých let otci

Obr. 4. Náhrobek Richterů – Antonína st. s manželkou Johannou a dcerou Josefínou – u zbraslavského kostela sv. Jakuba

Obr. 5. Antonín Richter ml. v první řadě s deštníkem, uprostřed kníže Karel Oettingen-Wallerstein, v poslední řadě druhý zprava ředitel Herrlein (fotografie z let 1860–1865)

pomáhal s vedením a které po jeho smrti v roce 1846 zdědil. Richter mladší otcovy cukrovarnické aktivity dále rozvíjel, patřil mezi zakladatele spolkové činnosti a organizovanosti cukerní-

ho průmyslu. Vídeňský ústřední spolek či spolek asekurační vděčí za svůj vznik v letech 1854 resp. 1861 právě Richterovi. Jeho činnost vlastenecká, humanitní či muzejní by vydala na

Obr. 6. Areál zrušeného zbraslavského cukrovaru na počátku 20. století (pohled od severu)

Obr. 7. Zbraslavský areál dnes (pohled od severu)

samostatnou publikaci, stejně tak jako Richtera zásluha na záchraně ztracené zlaté pečeti z buly Karla IV. o založení pražské univerzity. Se zánikem zbraslavského cukrovarnictví je nedlouho poté spojen i odchod Richtera mladšího na věčnost. Pocit určité symboliky je tak více než silný.

Zbraslav je také významnou lokalitou pro počátky cukrovarnického výzkumnictví. Se vzrůstající výrobou cukru a pěstováním řepy narůstaly i problémy s neznalostí obou látek – řepy a cukru, bylo je potřeba řešit, zkoumat. Proto za skutečně velký počín lze považovat z popudu vídeňského ústředního cukrovarnického spolku (což byla do značné míry Richtera zásluha) v roce 1859 založenou výzkumnou laboratoř. Antonín Richter mladší jí poskytl potřebné prostory a materiální zabezpečení přímo v rafinerii. Správcem laboratoře se stal známý německý chemik dr. Karel Aug. Weiler. V roce 1865 Weiler odešel do Prahy a laboratoř byla o dva roky později přemístěna po krátké pražské přestávce do Vídně.

19. prosince 1910 prodali Wallersteinové zbraslavské panství průmyslníkovi Cyrilovi Bartoňovi rytíři z Dobenína. Nový majitel zbylé původně klášterní budovy nechal v letech 1911 až 1926 za pomoci architektů prof. Čenského, ing. Nypla a Dušana Jurkoviče citlivě uvést do původního stavu, čímž většinu stop připomínajících tovární činnost odkázal do minulosti. Cukrovar, byl pro českou kotlinu tak slavný a důležitý, do klášterních zdí nepatřil stejně tak, jako do kterýchkoliv jiných budov duchovního či kulturního charakteru. A že takových příkladů bylo! Restaurace do původního stavu musela zjevně působit problémy, protože letité nánosy cukru, výparů, sazí a řada stavebních zásahů se místy nevratně zapsaly do stavu památky. I přes všechny zásahy cenné jádro zůstalo zachováno, a proto i dnes patří mezi kulturní skvosty české architektury. Zbraslavská „Aula Regia“, dílo vynikajícího architekta J. B. Santiniho, je právem prohlášena Národní kulturní památkou.

Po roce 1989, po čtyřicetileté znárodněné temnotě, byly objekty Bartoňově rodině navraceny zpět, v části z nich působí pražská galerie. Lokalita dodnes stojícího pivovaru, součást celého komplexu, je v současnosti zkoumána. Nelze však očekávat převratná zjištění, protože v těchto prostorách, po zániku řep-

ného cukrovaru přeneseného z Chuchle, probíhala intenzivní pivovarská činnost. Také samotný provoz cukrovaru neměl tehdy na vzhled budov vliv. Strojní zařízení, pokud se vůbec takto dá hovořit o primitivních nádobách a strojích, bylo menších rozměrů, vešlo se do prostorných místností a bylo snadno přemístitelné na nové místo.

Jak jsem uvedl, jsou v současnosti stopy po cukrovarnické činnosti na Zbraslavi prakticky mizivé. Některé však lze nalézt ještě dnes. O nich však bude řeč až v následujícím pokračování.

Skutečné tovární budovy byly zbourány a místo parkově upraveno. Z původního dvorce dnes existuje jen zcela přestavěná kaple sv. Jakuba. Udržovaný zámecký areál tak již nepřipomíná zašlou téměř devadesát let trvající cukerní výrobu. Nezbyvá tak při procházce zbraslavskou lokalitou než pustit z pout vlastní obrazotvornost a případně nad obrázkem starší podoby celého místa si představovat, jaké to asi

bylo, když se nad Zbraslaví linula vůně vařeného cukru a hustý černý dým stoupal z továrního komínu.

Poděkování: Děkuji tímto ing. Františku Kadlečkovi za ochotu, za poskytnuté informace a rady i zapůjčení materiálů a dobových fotografií, z nichž některé, zejména „tovární“, jsou zde přetištěny. Za vstřícnost děkuji také Galerii bl. m. Prahy.

Souhrn

V roce 1787 byla ve Zbraslavi u Prahy zprovozněna rafinerie na zpracování surového třtinového cukru v prostorách zrušeného kláštera. Na počátku devatenáctého století byla výroba rozšířena o zpracování cukrové řepy, surového řepného cukru a sirobů. Článek mapuje historii výroby cukru na tomto místě (nebo lépe v této lokalitě). Zbraslavská rafinerie byla nejstarší na území dnešní České republiky, český cukrovarnický průmysl tak loni oslavil 220 let svého trvání. Tak dlouhou historií svého cukrovarnictví se může pochlubit jen málokterý stát na světě.

Froněk D.: Sugar production in Zbraslav – the birthplace of Czech sugar industry

In 1787 a cane raw sugar refinery at Zbraslav near Prague was founded in the building of a former monastery. At the beginning of 19th century the production was extended of the fabrication of sugar beet, beet raw sugar and syrups. The article talks about sugar production history at the place (or to be precise, in that area). The Zbraslav refinery was the oldest one on the nowadays area of the Czech republic; the Czech sugar industry celebrated thus 220 years of its existence. There are not many countries around the world, which have such a long history of its sugar industry.

Kontaktní adresa:

Korespondenci lze autorovi zaslat prostřednictvím redakce.